

KRLEŽINA POLITIČKA ESEJISTIKA

Velimir Visković

ESEJI MIROSLAVA KRLEŽE O STJEPANU RADIĆU

Ne treba posebno isticati koliko je poznavanje odnosa Miroslava Krleže i Stjepana Radića bitno za razumijevanje hrvatske političke i kulturne povijesti prve polovice dvadesetog stoljeća. Suvremena tumačenja njihovih političkih pogleda i povijesnih uloga pomalo zamagljuju stvarne odnose u onodobnom političkom kontekstu. Simplicistička tumačenja, s kakvima se suočavamo od početka devedesetih, Radića obično predstavljaju kao dosljednog zagovornika hrvatske političke, pa i državne samobitnosti, oštrog kritičara hrvatskog srljanja u jugoslavensku unitarnu državu (koliko su samo puta spominjane u devedesetima njegove čuvene »guske u magli«?!), a Miroslav Krleža je pretvoren u svojevrzni simbol titoizma, što bi u simplicističkoj verziji moralo značiti unitarnog jugoslavenstva i boljševizma.

Nema sumnje da je Krleža ljevičar, ali njegovo je ljevičarstvo nesvodivo na redukcionističke formule, iznimno je kompleksno, pa ponekad i paradoksalno. Dovoljno se prisjetiti samo činjenice da je ljevičar Krleža najgrađanskiji hrvatski pisac, jer nijedan se drugi hrvatski pisac nije toliko bavio visokim građanstvom i njegovom kulturnom tradicijom. A i njegovo pristajanje uz Supilovu federalističku formulu rješavanja nacionalnih pitanja Južnih Slavena ne znači afirmaciju svake, pa i unitarne Jugoslavije. Da bismo razumjeli Krležu i Radića, moramo se vratiti u konkretan onodobni politički kontekst: uočiti ćemo vrlo brzo da su uloge znatno različite od onih koje nam nameće suvremena politička scena.

Dvadesetih godina prošlog stoljeća Miroslav Krleža izrasta u središnju figuru hrvatske književnosti. Iako njegovo djelovanje izaziva i brojne iskaze osporavanja, to su godine Krležine iznimne književne plodnosti i velikog utjecaja na široj društvenoj sceni. Već godine 1923. koprivnički nakladnik Vinko Vošicki planira tiskanje Krležinih Sabranih djela u 13 svezaka; iako taj plan nije realiziran, sama činjenica da se jedan izdavač upušta u tiskanje sabranih djela pisca koji je tek napunio trideset godina govori o njegovu specifičnom statusu u javnosti. U toku dvadesetih Krležin dramski rad doživljava puno javno priznanje, u tom desetljeću dobio je čak pet uglednih Demetrovih nagrada.

Posebno je važan utjecaj koji je Krleža ostvarivao svojim časopisom *Književna republika*, tiskanim u razdoblju od 1923. do 1927. godine. Časopis je imao široku recepciju, izlazio je u nakladi od oko 5000 primjeraka, a što je to značilo bolje ćemo shvatiti ako imamo na umu činjenicu da je toliku tiražu, primjerice, imao ugledni i politički utjecajni dnevnik *Obzor*. Krležini brojni tekstovi u svakom broju časopisa nadilaze sferu tzv. čiste književnosti; vrlo često on analizira aktualne političke događaje, a i kad se bavi pojedinim piscima (Ivo i Lujo Vojnović, Milan Ćurčin, Jovan Dučić, Aleksa Šantić, Vladimir Dvorniković, Bogdan Popović, Stanko Parmačević, Sima Pandurović i dr.) zapravo komentira i političku dimenziju njihove javne djelatnosti.

S druge strane, Stjepan Radić tih godina izrasta u nespornoga hrvatskoga političkog vođu. Svojim držanjem oko jugoslavenskog ujedinjenja i rješavanja hrvatskoga nacionalnog pitanja, odbacivanjem Vidovdanskog ustava te inzistiranjem na republikanizmu i federalizmu, privukao je golemu većinu hrvatskoga glasačkog tijela nezadovoljnog stanjem u novoosnovanoj državi.

Radić je Krležu rano zapazio, još u vrijeme kad je on pisao za *Slobodu* i *Hrvatsku riječ* te objavljivao svoje prve pjesničke knjige. O tome nalazimo podatke u Ćengićevim zapisima razgovora s Krležom:

»— Stipa je mene pokušao vrbovati, osamnaeste godine. Njegov lijevi i desni ađutant, tako reći njegov sluga pokorni, Đuro Basariček, koga sam ja opisao u *Davnim danima*, kako rekoh, bio je lijeva i desna ruka Stipina. Radio je pri odboru za pomoć porodicama postradalih u ratu, gdje sam i ja bio činovnik, i mi smo surađivali na poslu. Konstantno mi je govorio o Stipici i kako bi bilo idealno i lijepo da ja jednoga dana odem u vizitu kod Stipe jer da se on živo zanima za mene i moj literarni rad i da voli moje stvari, moje članke i što sve ne, i da bi on nekom prigodom htio sa mnom porazgovarati o temi što je to socijalizam i što je nacionalno

pitanje. Stipin zet, Josip Vandekar, bio je moj prijatelj iz djetinjstva. Taj moj Joža Vandekar, koji je svojevremeno bio klerik, pa kasnije postao zet vođe Hrvatske seljačke stranke, također mi je govorio: 'Zašto jednom ne odeš k starome, pa to će biti u familiji, familijarno, na objed? Stipa tebe voli. Smatra da si Ti izgubljena duša, ali da bi bilo zgodno kad bi se vratio hrvatstvu'.¹

Do susreta nije došlo, Krleža poziv nije prihvatio. Čini se da ni poslije nikad nije ostvaren izravan kontakt između te dvojice velikana hrvatske povijesti.

Međutim, Krležu tih godina nije trebalo posebno »vraćati hrvatstvu«; unitarni koncept jugoslavenstva on i njegov bliski prijatelj Cesarec energično odbacuju vodeći oštre rasprave sa zastupnicima jugoslavenskog integralizma unutar komunističkog pokreta.

Godine 1920. Krleža istupa na brojnim komunističkim skupovima (osobito u sklopu izborne kampanje za Konstituantu); on nije na istim ideologijskim pozicijama kao vođa Hrvatske republikanske seljačke stranke, ali njegovi su pogledi na rješenje nacionalnog pitanja vrlo bliski Radićevim. Zanimljiv je Krležin iskaz dan Ivanu Očaku o vlastitom sudjelovanju na izbornom skupu HRSS-a u Zagrebačkoj pivovari u studenom 1920, što govori o zanimanju za političku platformu te stranke te nastojanju da potakne radikalizaciju HRSS-a u borbi za socijalnu pravdu i oštiri stav oko rješavanja nacionalnog pitanja.²

Krleža i Cesarec s velikim zanimanjem prate Radićevu političku aktivnost početkom dvadesetih; Cesarec 1923. objavljuje o Radiću studiju u kojoj ga predstavlja kao »fatalnu historijsku ličnost« koja je pridonijela rastu seljačke samosvijesti i formuliranju političke platforme što afirmira seljaštvo kao snažan politički faktor. Naravno, ni Cesarec ni Krleža ne mogu mu oprostiti odbacivanje marksizma i revolucionarnih metoda borbe, ali nastoje afirmativnim odnosom prema seljačkom pokretu potaknuti vodstvo HRSS-a da svoju borbu za seljačku pravicu u što većoj mjeri artikulira kao klasno pitanje. U to vrijeme Komunistička partija je prisiljena djelovati u ilegali, partijski vođe su izloženi policijskom progonu, dio vodstva je otišao u Sovjetski Savez. U takvim uvjetima članstvo se osipa, a utjecaj u širim slojevima slabi. Stoga vodeći lijevi književnici pokušavaju potaknuti jačanje lijevih tendencija u od naroda općeprihvaćenom HRSS-u.

Koliko su upravo Krleža i Cesarec pridonijeli kratkotrajnom Radićevu približavanju komunistima? Naime, Radić 1924. odlazi u Sovjetski Savez i učlanjuje HRSS u Seljačku internacionalu (Krestinternu). Može se to tumačiti i kao očajnički potez nacionalnog lidera razočaranog nedostatkom interesa zapadnih

političara za rješenje hrvatskog pitanja. Međutim, je li puka slučajnost činjenica da je početkom 1925. policija pretražila Krležin stan i oduzela mu putovnicu zbog sumnje da je on »komunistički specijalni kurir« koji je zajedničarima i radićevcima osigurao kanale za vezu sa Seljačkom internacionalom? Što s činjenicom koju je Krleža spominjao u razgovorima s Kalezićem, Očakom i Čengićem da je u proljeće 1925. u Moskvi sudjelovao na kongresu Krestinterne; pod lažnim imenom Mirković čak je i čitao referat? U historiografiji ta pitanja nisu rasvijetljena, a ni Krležina rukopisna ostavština (u onoj mjeri u kojoj sam je ja upoznao) na žalost ne daje nam odgovor na njih.

Stoga nam kao temeljni izvori za analizu odnosa Krleže i Radića ostaju Krležini politički eseji, ponajprije oni iz 1926. objavljeni pod naslovima *O Stjepanu Radiću* (u kasnijim varijantama esej je preimenovan u *Stjepan Radić u Beogradu*), objavljen u svibanjskom broju *Književne republike*, i *Nekoliko riječi o malograđanskom historizmu Hrvatsva uopće*, objavljen u prosinačkom broju časopisa.

I jedan i drugi esej izravno su izazvani političkim obratom iz 1925. kad je Radić prihvatio ministarski položaj u kraljevskoj vladi i iz oštrog oporbenjaka-republikanca izloženog neprekidnim progonima i utamničenjima prometnuo se u režimskog političara lojalnog karađorđevićevskoj dinastiji. Duboko ogorčen Krleža piše polemički esej u kojem se žestoko obračunava s Radićevim oportunistom i političkom nedosljednošću. Krležin je odnos prema Radiću bio ambivalentan: nervirali su ga Radićeva ideološka konzervativnost, njegov antimarksizam, protudarvinizam, zaziranje od Francuske revolucije, njegov loš ukus u umjetnosti (»u njemu ima više nekritičnog, tamburaškog zanosa za 'Lijepu našu' nego za Donizettia, više katolicizma, folklor a i Jelačića, više seoskog frulaštva, banderija i zdravica, nego racionalnog elementa«), ali unatoč tome u Radiću on vidi jedinoga hrvatskog političara koji je znao prepoznati važnost seljaštva u hrvatskoj povijesti, koji je shvatio da »seljačke mase oko Stubice i Klanjca imaju svoju vlastitu, seljačku tristagodišnju prošlost Matije Gupca«. Krleža je u takvom Radiću prepoznao autentičnog reprezentanta hrvatskih političkih interesa, jer su ga duboko razočarali njegovi vršnjaci iz redova nacionalističke omladine i naprednjačka inteligencija, koji su pošli od evropskih intelektualnih ideala, ali su zagovarajući platformu narodnog jedinstva, dobro unovčili svoju nekadašnju revolucionarnost prihvativši u novoj državi unosne sinekure u »sjenci dvorskog kapidžika«.

Zbog svega toga razumljivo je Krležino golemo razočaranje Radićevim naglim obratom. Iako u ljutnji žestokim sarkazmom ismijava Radićevo kverulantstvo,

idejnu dezorijentiranost, političku trgovinu, izdaju nacionalnih interesa, Krleža ipak nastoji ne govoriti samo jezikom emocija već i analitički osvijetliti Radićevu političku figuru u kontekstu hrvatske političke tradicije.

Po Krleži, trajno je obilježje hrvatskog duha još od vremena franačke karolinške države osjećaj »zapostavljene i zaboravljene periferičnosti«; hrvatske nacionalne elite uvijek su iz kompleksa izazvanog tim osjećajem tražile gospodara izvan Hrvatske ne vjerujući da Hrvatska ima dovoljno snage da se samostalno održi:

»Na rubu rimske, antičke i kasnije cezaropapističke Evrope, na rubu Bizanta i Stambola, na rubu budimskog feuduma, baroknog Beča ili danas centralističkog Beograda, Hrvatska nikad nije postala 'kroatocentričnom'.«³

»Čini se da trajanje naših političkih poniženja još ne pokazuje tendence da bi pala zavjesa nad ovom komedijom, gdje mjesto mađarskih unionista, rodoljubaca, danas glavnu ulogu igraju povampireni poklonici jugoslavenstvujušćeg unionizma, a mjesto budimpeštanske Nagodbe i nagodbenjaka danas glavnu riječ vode hrvatski samozvanci, neo-integraliste, derepublikanizovani Sporazumaši...«⁴

Krleži se učinilo da Radić, oslonivši se na hrvatsko seljaštvo i njegovu drevnu puntarsku tradiciju jest na putu da prevlada te komplekse i da uspostavi snažan kroatocentrični, državotvorni identitet, međutim pokazalo se da i on »spada u kategoriju prosječno zbunjenog hrvatskog inteligenta na prijelazu Devetnaestoga u Dvadeseto stoljeće«.

Krleža opisuje kako je u prosincu 1925, našavši se u Beogradu, otišao do zgrade parlamenta, smještene u nekadašnjem manježu kneza Miloša, što je, dakako, poslužilo Krleži za pospradne asocijacije na račun sličnosti balkanskog parlamenta i jahaonice, odnosno konjušnice. Još uvijek Krleža pokazuje simpatije prema nekima od HSS-ovskih poslanika poput Karle Kovačevića, u kojemu prepoznaje nositelja puntarskog duha hrvatskog seljaštva, što se nije izgubio unatoč prevrtljivosti njegova stranačkog vođe. A Stjepana Radića će ismijati u grotesknoj sceni njegova dolaska na svečanu proslavu kraljeva rođendana. Dolazi novi ministar prosvjete u lakiranom blistavom Horchu, u bundi, u fraku, s lentom svetog Save, okružen kraljevskom svitom:

»Gle, a Stipa Radić poskakuje tamo na kraljevskom balu, u fraku, u taktu drajfirtpolke, a srebrne mu kolajne tuckaju o Svetoga Savu, i dlakava znoji mu se ruka u glacé rukavicama, kao ruka naivčine, koja likuje nad vatrom vlastitog krova. Stipa Radić lumpuje nad čitavom masom grobalja, uvjeren da će ih

preplesati, i kad je riječ o tome da se izrekne osuda nad tom luckastom igrankom, kako da se pristupi tom poslu.«⁵

Dobro je Krleža anticipirao da Radićevo koaliranje s radikalima neće dugo potrajati, da će Radić biti prevaren, te da će ova epizoda ostati tamnom mrljom u njegovoj biografiji. Radića je, pak, ovaj Krležin kritički tekst duboko pozlijedio te će mu uzvratiti u ministarskom govoru koji je održao 26. prosinca 1925. u zagrebačkom HNK prije premijere *Revizora*, ističući Gogoljev pristup likovima iz naroda kao jedini ispravan te oštro osudivši način kako Krleža prikazuje hrvatske seljake i sirotinju u *Vučjaku*.

Međutim, Krleža će se ubrzo potom još jednom polemički pozabaviti Radićem i njegovom funkcijom »vidovdanskog ministra«, 15. srpnja 1926. napao ga je u *Književnoj republici* jer je prijevremeno umirovio pedesetogodišnjeg Vladimira Nazora, tada direktora dječjeg doma u Crikvenici. To je Krleži bio povod da upita najmoćnijeg hrvatskog političara, pučkog tribuna koji se i sam predstavljao kao književnik, kakav mu je to odnos prema klasicima hrvatske književnosti. Međutim, Krležin interes za Radićevo »političko posrtanje« time nije iscrpljen; Radić je ipak previše krupna figura hrvatske politike; stoga Krleža potkraj godine piše novi opsežni tekst posvećen problemima hrvatske povijesti, nacionalnog identiteta i etnokarakternim specifičnostima Hrvata u svjetlu kojih nastoji protumačiti i Radićeve postupke: 15. prosinca tiska u *Književnoj republici* tekst *Nekoliko riječi o malograđanskom historizmu Hrvatsva uopće*. I na koricama časopisa i u samom tekstu naznačeno je da se zapravo radi o odlomcima predgovora studiji o srpsko-hrvatskom problemu što upućuje na Krležinu ambiciju da napiše opsežnu historiografsku knjigu.

U uvodnim fragmentima Krleža izlaže tezu po kojoj je za oblikovanje narodne svijesti nužno nekoliko preduvjeta: geografska podloga, etnička masa, etatizacija (feudalna pa potom i građanska) te mase, zatim duhovno naslijeđe raznovrsnih legenda, predaja, tradicije koji se namiru dolazećim naraštajima. Hrvatstvo se, međutim, zbog provale Turaka našlo pred problemom nepostojanja zatvorene prirodne geografske podloge (koja obuhvaća Bosnu, Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju; budući da je svedeno na relativno uzak pojas, hrvatsko je etničko područje bilo trajno perforirano jačim stranim geopolitičkim snagama. Krleža ovako definira geopolitički položaj Hrvatske:

»Na periferičnoj udaljenosti od Istoka i Zapada podjednako (...) Hrvatstvo nikada u historiji Istok, a nikada potpuno Zapad, pod fatalnim uplivom jakih

civilizacija, južne mediteranske i sjeverne germanske, prelazno područje jakih ekonomskih interesa i koncepcija u sva četiri pravca kompasa, preslabo da se formira u samostalno političko i državno tijelo, a ipak toliko otporno da ne biva potopljeno, Hrvatsvo tako životari još od najstarijih glagoljaških vremena do danas: s glagoljicom u borbi protiv Rima, a s latinskim jezikom u borbi protiv madžarizacije, bogumilski poturčeno u Bosni, a protureformatorski protunarodno u Dalmaciji, uvijek jednako slabokrvno i ranjeno kao progonjena zvijer pred hajkom nerazmjerno jačih sila, s jednom mišlju da spasi od propasti svoje bijedne, seljačke uslove za najprimitivniji život.«⁶

Zbog takve geopolitičke situacije javlja se u Hrvata i nevjerica u mogućnost samostalnog opstanka; Krleža će sarkastično primijetiti: Hrvati uporno traže nekoga da mu se podrede, da potpišu s njime politički ugovor i da se onda bune protiv tog ugovora daljnjih četiri stotine godina. Iako, očito, u samom početku Krleža namjerava pisati ozbiljnu političko-historijsku studiju, on ne može suspregnuti literata, satiričara u sebi koji će se duhovito narugati etnokarakternim osobinama Hrvata:

»Dvjesto godina bore se Hrvati protiv svojih kraljeva, a kad ih pobiju, priklone se madžarskom grbavcu Kolomanu. U sklapanju ugovora i glupih političkih paktova, tu su Hrvatski puntari stručnjaci vjekovima. Pacta Conventa, Pragmatička Sankcija i beskrajne debate na temelju te proklete Pragmatičke Sankcije, Nagodba s Madžarima od godine Hiljaduosamstotinašezdesetiosme, Krfski pakt godine Hiljadudevetstotinasedamnaeste, Ženevski Pakt (1918), Proklamacija Kraljevine SHS od 1. Decembra 1918, te napokon radikalsko-seljački sporazum (1925) — sve su to hrvatski malograđanski politički ugovori sa protustrankama, u vršenju kojih protustranka ima, naravno, krivo, a Hrvati pravo.

To što mi Hrvati (najtipičniji malograđanski kverulanti na globusu) imamo uvijek pravo, to je upravo ono naše 'Hrvatsko Pravo', koje je dalo purgarima Hrvatima našu pravašku svijest. Međutim doista je glupo devetstotina godina gubiti parnice, a imati pravo!«⁷

Krleža potom opširno opisuje razne prijelomne trenutke hrvatske povijesti kad je došao do izražaja taj hrvatski kverulantski duh, koji svojega suvremenoga političkog protagonista nalazi u Stjepanu Radiću.

U drugom dijelu teksta, naslovljenom *O malograđanskoj ljubavi spram Hrvatsva* Krleža iscrtava tipologiju hrvatske nacionalne samosvijesti. Krleža brani tezu da hrvatsvo nije monolitno; na primjeru Seljačke bune on dokazuje kako

hrvatstvo biskupa grofa Draškovića nije isto što i hrvatstvo Matije Gupca. On se jasno opredjeljuje za pučko i narodno hrvatstvo nasuprot feudalnom hrvatstvu grofa Draškovića (za koje drži da je stoljećima bilo kulturno jalovo, a politički parazitsko i renegatsko).

U suvremenoj situaciji Krleža prepoznaje kao poseban tip malograđansko hrvatstvo: nacionalni osjećaj rodoljubive Hrvatice koja s terase hotela Esplanade, uz čašu hrvatskog sladoleda motri prolaznika u bijelom platnenom odijelu s reketima za tenis i skupe automobile što prolaze asfaltiranom ulicom. A samo dvjesto metara dalje, na Trnju blato je do gležnjeva, derutne prizemnice, petrolejke, trule tarabe, kudravi psi bez marke, štale...

Po Krleži, malograđansko hrvatstvo je samozaljubljeno, ono slijepo vjeruje u stereotipe po kojima su Hrvati kulturni evropski narod, zapadnjački, latinski orijentiran, koji nema i nikad nije imao veze s istočnim provincijama. Ali takvo malograđansko hrvatstvo ne pokazuje previše razumijevanja za poziciju bijednika s Trnja; u takvih Hrvata pojam socijalizma izaziva alergiju. Pjesničkog reprezentanta takvoga malograđanskoga hrvatskog svjetonazora Krleža prepoznaje u Dragutinu Domjaniću; citira njegovu pjesmu *Prevrat* u kojoj je izraženo zgražanje nad kaotičnom energijom ruske revolucije koja ne poštuje nikakve ustaljene vrijednosti.

Krleža se, pak, otvoreno deklarira kao pristaša onog »potisnutog, bezimenog, poniženog« hrvatstva, hrvatstva stanovnika Trnja i vagonaške sirotinje te upozorava na njegovu sapetu, skrivenu snagu koja »provaljuje od vremena na vrijeme u obliku otvorene i grube mržnje na sve što je u hrvatstvu gospodsko, aristokratsko ili građansko«.

Krleža na završnim stranicama svojega teksta zapravo ponavlja bitne teze *Hrvatske književne laži*. On se odriče spomenika malograđanskog hrvatstva: bana Jelačića (generala koji je vrangelovski spasio Beč četrdesetosme), generala Preradovića, te biskupa Strossmayera (koji je svojom politikom temeljito pripomogao suvremenom zbunjenom stanju hrvatstva). U ime tog deklasiranog i proletariziranog hrvatskog naroda nije progovorio nijedan hrvatski pjesnik osim Silvija Strahimira Kranjčevića.

Stoga, zaključuje Krleža, hrvatsku nacionalnu svijest treba nanovo definirati:

»Trebalo bi Hrvatskoj dakle već jedamput odrediti nekako tako, da ono ne bude uvijek samo u sebi 'zaljubljeno Hrvatsko' hrvatskih kućevlasnika i 'dobrostojećih

građana', nego pomalo i Hrvatsvo stanara i bijednika, gladnih ribara i nezadovoljnih Turopoljaca.«⁸

Čitav ovaj tekst pisan je s radikalno lenjinističkih, revolucionarnih pozicija, pun je prezira prema hrvatskom građanskom sloju (koji je cijeli, bez iznimaka, atribuiran kao malograđanski), a slavi sputanu energiju poniženih simboliziranu u mladiću iz Turopolja koji iz demonstracijske povorke HRSS-a dobacuje gospodi koja se podrugljivo smiju promatrajući seljački mimohod: »Smejte se, samo smejte, vrag vam mater, bute se vre smejali, gda donesemo sekire!«

Budući da je samo devet mjeseci prije Krleža napisao esej *O Marcelu Proustu* u kojem sa zanosom govori ne samo o Proustovu pripovjedačkom umijeću nego i o kulturnom rafinmanu evropske građanske klase, nužno se nameće pitanje kako objasniti takve kontradikcije, tu istodobnu ljubav i mržnju prema građanstvu.

Krleža je toliko kompliciran kao osoba i kao umjetnik da nije uvijek moguće sve u njegovu djelu i javnom ponašanju dokraja racionalno objasniti. Prije svega treba imati na umu da je esej *Nekoliko riječi o malograđanskom historizmu Hrvatsva* uopće izazvan obratom na političkoj sceni. Budući da je i, očito, izravno ili neizravno, i sam bio uključen u ljevičarsko profiliranje Hrvatske republikanske seljačke stranke, Krleža je duboko razočaran i ogorčen promjenom. On je svjestan da nakon odlaska u ilegalu, razjedena frakcijskim sukobima, nejedinstvena oko rješavanja nacionalnog pitanja, izgubivši uporište u širim narodnim slojevima, Komunistička partija Jugoslavije više nije relevantan čimbenik hrvatske i jugoslavenske političke scene. S druge strane, Radić je bio na putu da izraste ne samo u političkog vođu hrvatskog naroda, nego i u predvodnika demokratskih snaga u jugoslavenskoj državi. Radićev obrat značio je propast tih nada, a sva dubina Krležina razočaranja očituje se u žestini napada na Radića osobno kao kverulanta i renegata. Sve to potiče ga da osvjetli povijest Hrvata kao beskonačan niz događaja što potvrđuju »periferičnu« svijest hrvatskih političkih elita koje su hrlile iz jednog podložništva u drugo.

Ta dva eseja posvećena Radiću svjedoče da Krleža dvadesetih godina duboko sumnja u smisao jugoslavenske države, da je nezadovoljan statusom Hrvatske u vidovdanskoj Jugoslaviji, a da zbog neiskorjenjivosti srpskog nacionalizma zapravo ne vjeruje da se Jugoslavija može bitno popraviti i preurediti na (kon)federativnim principima koji bi omogućili afirmaciju hrvatskoga nacionalnog identiteta i državotvorne svijesti.

Kad je pak riječ o odnosu prema građanskoj klasi i tradiciji, iz Krležinih eseja objavljenih 1926. godine očituje se sva njegova unutarnja ambivalentnost. O konkretnoj hrvatskoj građanskoj klasi svoga vremena Krleža ima radikalno negativno mišljenje; smatra je nositeljem regresivnih, reakcionarnih tendencija. U jednoj periferičnoj evropskoj zemlji, kako Krleža doživljava Hrvatsku, građanska klasa imitira evropsko građanstvo tek u nekim površnim manifestacijama, ne asimilirajući evropsku intelektualnu tradiciju.

Zbog toga Krleža to hrvatsko građanstvo (unatoč teniskim reketima i skupim automobilima kao simbolima ekonomske moći i socijalnog prestiža) smatra malograđanskima. Naravno, ne smijemo izgubiti iz vida da Krleža dolazi iz nižega građanskog sloja, pa iako svojim književnim radom i uspijeva dobiti ulaznicu u građanske salone, ostaje trajno antagoniziran u odnosu prema višim slojevima. Međutim, kao pasionirani čitatelj koji strasno uranja u aktualnu evropsku literaturu, on osjeća estetsku privlačnost građanskog svijeta, osobito izraženu u onih pisaca koji pišu o dekadenciji visokog građanstva, s izraženom sviješću o krizi građanske svijesti. U tim svojim interesima Krleža nadrađa ideološke limite koje mu nameće stranka uz koju je vezan. Upravo zbog te unutarnje ambivalentnosti Krleža će sljedećih godina izrasti u najvećeg književnika hrvatskoga građanstva; može se prigovoriti da to nije konkretno hrvatsko građanstvo već Krležin estetski konstrukt, ali njegov opus zasigurno korespondira s tradicijom evropskog građanstva (prije svega njegovih intelektualnih ideja i umjetnosti) više od djela bilo kojeg drugog hrvatskog pisca.

Esej *O našoj inteligenciji* (Književna republika, 1927, 1) očito je potaknut Radićevim napadom (antiteza Krleža - Gogolj) izgovorenim u HNK. Ne spominjući Radićevo ime, Krleža mu u uvodu odgovara: kad se jednog dana pojavi naš Gogolj »svi će ga popljuvati«. Govori se o umjetničkom izrazu naše sredine, a kad se taj izraz jednog dana bude pojavio, svi će urlati da je to laž, pamflet i izmišljotina. Dojmljivim slikama izriče svoj književni kredo, dužnost je piščeva da nesmiljeno govori istinu:

»Jedna je stvar biti primaš ciganski i guditi slatko uz dlakave uši pandura, a drugo je pisati ozbiljno i mrko kao što se piše na zelenom stolu tribunala gdje je sve tiho i mrtvački neutralno. A bude li tko pisao o nama kao takvima, on treba da piše mrko, okrutno i neumoljivo! I kad se pred tribunalom pojavi naš Narodni Intelligent, treba tu nesretnu dušu vagnuti gestom, kakvom se važu stare i smrdljive prnje: više sa začepljenim nosnicama nego sa zanimanjem ili — jao — sa samilošću.«⁹

Nakon takvog uvoda u kojemu odgovara na izravnu Radićevu optužbu da iskrivljeno prikazuje hrvatski narod, Krleža portretira jednog tipičnog hrvatskog inteligenta, doktora prava. To je jedan u nizu doktora koji će sljedećih godina prodefilirati Krležinim romanima, novelama, dramama i esejima. Za Krležu, slobodnog intelektualca koji je odustao od formalnog školovanja, koji nije prihvatio sigurnost državne službe ti doktori su simboli konformističkog duha, to su ljudi koji prihvaćaju društvene konvencije počevši od regularnog školovanja pa do obnašanja odgovornih dužnosti u društvu. Oni simboliziraju intelektualnu tromost, građanski konzervativizam i politički oportunistički oportunizam. Ponekad se Krležini doktori i pobune protiv društvenih konvencija (*Na rubu pameti*), ali time nije narušena njihova konvencionalizirana simbolička funkcija; pobuna nekoga tko utjelovljuje građanski konformizam samo daje dodatnu dramatičnost u profiliranju literarnih karaktera.

Doktor, protagonist tog eseja, nije pobunjenik, on je tipičan politički oportunist, građanski konformist. U mladosti je madžaron, narodni nihilist ironičan prema tamburaškom hrvatstvu; u doba I. svjetskog rata lojalan je austrijski časnik, ratni sudac koji s najvećim mirom potpisuje ratne presude, čvrsto vjerujući u vječni opstanak Austrije. Osjetivši potkraj rata propast habsburške monarhije, on postaje propovjednik jugoslavenske rasne energije koji veliča Meštrovićevu proročku genijalnost. Trajan je samo, tvrdi Krleža, njegov hrvatski oportunistički oportunizam spram jačega, obmanjivanje bez ikakve mentalne rezerve, potpuno i iskreno predavanje onome tko vlada. (»Dođite i vladajte nad nama, jer smo nesposobni da sami sobom upravljamo!«)

Očito je da Krleža duboko proživljava Radićev politički obrat; i taj tekst je — premda u njemu ne spominje Radićevo ime — jedan u nizu u kojima ogorčeno lamentira nad usudom hrvatske političke povijesti:

»... jer prilike (su) u kojima se inteligencija zapadnjačkih civilizacija rađa i modelira bitno drukčije nego kod nas. Prilike rađaju ljude, a ljudi kakvi su kod nas, nisu pali s neba, nego su izrasli iz prilika. Ti ljudi uplivišu dakako opet na novije razvoje prilika i taj začarani krug prilično je vragometno zapleten, u uzajamnom savršeno bezizglednom nizu smetnji koje su iz dana u dan, na žalost, sve više u porastu. Deviza o 'pokvarenoj gospodi' bila bi stvarna, da je demagoški ne upotrebljavaju sama ta 'pokvarena gospoda', među kojom je naš gospodin doktor neobično uspjeli primjerak.«¹⁰

Završetkom eseja u kojem ironično spominje HSS-ovsko licemjerno korištenje poštapalicom o »pokvarenoj gospodi« Krleža efektno imenuje adresata kojemu

upućuje svoj esej u kojemu definira svoje stavove o etičnosti čina pisanja, o nepotkupljivosti i slobodi duha koji moraju krasiti poziv pisca.

U rujnu 1928. Krleža se još jednom vraća omiljenom liku svojih političkih eseja iz prethodnih godina — Stjepanu Radiću; u kolovozu je Radić preminuo nakon atentata, Krleža je njegovu smrt popratio u Književniku br. 6. esejem Stjepan Radić 8. VIII. 1928. (i taj esej bit će uvršten u *Deset krvavih godina* s nešto izmijenjenim naslovima *Smrt Stjepana Radića. 8. VIII. 1928.* u prvom izdanju knjige, odnosno *Stjepan Radić na odru* u kasnijim izdanjima). Intonacija tog teksta bitno je drugačija od onih objavljivanih prije dvije godine dok je Radić bio ministar u radikalskoj vladi. Nije to samo posljedica nekrološke funkcije eseja; sama činjenica smrti Krležu u nizu drugih slučajeva nije ispunjala strahopoštovanjem. Valja se prisjetiti da je u proljeće 1927. Radić istupio iz vlade i ponovo postao središnjom političkom ličnošću opozicijskog okupljanja tako da je nestalo i glavno izvorište Krležina gnjeva protiv njega. Stoga u tom eseju dominira analitički ton kojim Krleža nastoji raščlaniti bitne postavke Radićeve političke doktrine; povremeno, osobito u dijelovima koji se bave Radićevom biografijom, izbijaju i tonovi afirmativnoga afektivnog odnosa prema političkom vođi hrvatskog naroda.

U uvodnim dijelovima eseja Krleža opisuje Radića kao konzervativca, iskreno religioznog, koji u Bogu prepoznaje najviši moralni autoritet. Osnova Radićeva učenja zasnovana je na Tolstojevim postavkama o mirotvornosti i svečovječanstvu:

»U Boga, u Slavenstvo i u miroljubivo Čovječanstvo taj Sveslaven nije posumnjao nikada.«¹¹

Radić nikad nije shvatio socijalističke teorije, svaki pojam revolucije bio mu je neprihvatljiv; tom konstatacijom Krleža definira ključnu političku razliku između Radića i sebe; unatoč benevolentnosti, Krleža ne uspijeva prikriti osjećaj intelektualne superiornosti nad tim »hrvatskim malograđaninom« koji svijetom hoda s tamburicom u ruci i spokojnom mudročću u srcu. Ali priznat će mu čistoću romantične ljubavi prema Hrvatskoj, koju mu je njegov narod znao uzvratiti.

S uvažavanjem govori osobito o razdoblju njegove sedmogodišnje postojane borbe za Republiku (1918-25). Radić je, tvrdi Krleža svojim sveslavenstvom, svojom iskrenom ljubavlju prema Srbima, bio jedina politička glava koja je mogla »iskonstruirati romantičnu i slavensku konstrukciju između Zagreba i Beograda«. Njegovim ubojstvom taj je simbolični most »ekrazitom bačen u zrak«.

Krleža u jednom ulomku tog nekrološkog eseja govori o mogućoj usporedbi prvoga hrvatskog Panslavena Jurja Križanića sa Stjepanom Radićem; ta paralela pokazuje kako se u trista godina povijesti ništa nije pokrenulo nabolje:

»...poslije dugogodišnjih progona, emigracije i jalovog lutanja, Križanić je umro u borbi pod bedemima bečkim tužno, kao što je i Radić svršio kao sanjar poslije beskrajnih zatvora, lutanja i emigracije, ustrijeljen u jednoj vojničkoj jašionici, pregrađenoj za parlament.«¹²

To je nagovještaj da će aktualni politički kontekst Krležu potaknuti da se vrati sudbini Jurja Križanića, genijalnog i tragičnog fantasta kojim se nadahnjivao još u fazi *Hrvatske književne laži*, ta opsesija potrajat će do kraja života.

U smrti zaljubljenika u slavenstvo Stjepana Radića, Krleža prepoznaje i tragičan kraj hrvatskih snova o slavenskim državnim zajednicama, koji su začeti u političkim fantazmama prvog našeg panslavena Jurja Križanića.

Bez obzira na sve vlastite rezerve prema političkim lutanjima Radićevim, Krleža mu u tom eseju priznaje da je on »romantični ljubavnik Hrvatske« koji je u svijesti naroda ostao simbolom žudnje za slobodom:

»Čitav tridesetogodišnji kompleks pojave Radićeve može se u raznim fazama trajanja promatrati s lijeva i s desna, pozitivno i negativno; ali netko tko je za one panične zvonjave u ponoći između osmog i devetog kolovoza godine dvadeset i osme nije osjetio, da je umro jedan romantični ljubavnik Hrvatske, taj nema pojma o ovoj našoj psihološkoj malograđanskoj čežnji za hrvatskom slobodom. Ovi dani Radićeve posmrtno slave manifestirali su vidljivo, da mu je narod njegovu iskrenu ljubav vratio ljubavlju. On je bio jedan od rijetkih hrvatskih političara, kome je bilo suđeno, da ga ponese elementarna simpatija čitavog naroda, punim jedrima apoteoze na odru.«¹³

Nakon Radićeve smrti ništa više neće biti isto; ideja jugoslavenstva doživjela je krah. Hrvatski pisci koji su dotad u ime jezičnog jedinstva pisali ekavicom definitivno odustaju od ideje unitarizacije jezika, a nakon uvođenja tzv. šestojanuarske diktature 1929. u okviru Matice hrvatske dolazi do okupljanja svih hrvatskih političkih i kulturnih snaga; ta će se politika nacionalne koncentracije održati do 1933. kada će definitivno prevladati desna struja i kad će Filip Lukas izbaciti ljevičare Cesarca i Krležu iz Matice.

I nakon Radićeve smrti Krleža HSS uvažava kao vodeću političku snagu u hrvatskom narodu; istodobno u diskusiji unutar Komunističke partije nerijetko iskazuje podcjenjivanje komunističkog utjecaja na šire slojeve hrvatskog

pučanstva. Zbog toga, a i njegove pozicije u sukobu na ljevici neki su autori poput Zorice Stipetić¹⁴ spremni Krležu iz tridesetih godina idejno-politički situirati bliže lijevom krilu HSS-a nego KPJ jer »u svim okolnostima koje su zahtijevale da se idejno i politički nedvosmisleno uključi u narastajuće tendencije ljevice Krleža se držao distancirano«.

Doista, Krleža nije osobito cijenio političare koji su zamijenili Radića na čelu HSS-a, ali je održavao s njima, pa i s Vladkom Mačekom, intenzivne kontakte, nastojeći ih potaknuti da podupru neke njegove ideje (u razgovorima s Čengićem tako spominje kako je 1937. naveo Mačeka da se solidarizira s lepglavskim internircima). O Radiću tih godina nije pisao opširnije tekstove. Odnosno, pisao je u *Tezama za jednu diskusiju iz godine 1935*, ali — iako su te *Teze* doista bile vezane za konkretnu političku raspravu iz 1935. unutar Komunističke partije — one su objavljene kao tekst tek 1953. i zasigurno su u stanovitoj mjeri autorski retuširane u skladu s aktualnim političkim prilikama.

Sam Krleža *Teze* je smatrao bitnima za razumijevanje svoje uloge u sukobu na ljevici. Godine 1935. na VII. kongresu Kominterne u Moskvi donesen je zaključak da sve komunističke partije koje djeluju u ilegalnim uvjetima moraju udruživanjem s drugim lijevim snagama na platformama širokih narodnih fronti legalizirati svoju aktivnost. U skladu s tim zaključkom, i jugoslavenska Komunistička partija inicirala je osnivanje jedinstvene radničke partije kao osnove narodne fronte. Krleži je bilo ponuđeno da bude predsjednik inicijativnog odbora za osnivanje te stranke. On je ponuđenu dužnost odbio. Tim povodom napisao je i dulji disperzivni esejistički tekst, tekst u *tezama*, u kojem se bavio različitim aspektima povijesti Hrvatske i drugih južnoslavenskih zemalja. Posebno je osvijetlio nastanak Jugoslavije, hrvatsko nacionalno pitanje, republikanizam, sve relevantne političke grupacije prisutne na tadašnjoj političkoj sceni, perspektivu ljevice. Osobito naglašava opasnost od rastućeg fašizma i nacizma, prepoznaje i u Jugoslaviji snage koje bi mogle postati nosiocima takvih tendencija, prihvaća ideju da je zbog opasnosti od takvih snaga nužno stvoriti frontu antifašističkog otpora, ali odbija Kominterninu instrukciju po kojoj se fronte moraju stvarati primarno u suradnji sa socijaldemokratskim snagama. Hrvatska i jugoslavenska socijaldemokracija, smatra Krleža, potpuno je kompromitirana suradnjom s monarhističkim režimom (ironično socijaldemokrate naziva socijaldemokracijom), izgubila je svaki oslonac u proletarijatu, po društvenom utjecaju je marginalna; stoga udruživanje sa socijaldemokratima može biti samo štetno. Jedinu perspektivu Pučke fronte on vidi u povezivanju sa seljačkim strankama, utoliko prije što je HSS duboko ukorijenjen u hrvatskom narodu:

»Sve direktive koje se javljaju za stvaranje Pučkog fronta mudre su, ali ih treba provesti na temelju pojačavanja onoga krila kod agrarnih partija, koje će s obzirom na okolnosti raznih eventualno trulih i u sebi samima bezizglednih kompromisa isto tako sazreti za suradnju.«¹⁵

Krleža je vrlo skeptičan prema snazi Komunističke partije, detaljno analizira brojčano stanje njezina članstva koje, nakon poratnog uzleta, u potonjim godinama ilegalnog rada drastično opada. Uzroke slabljenju utjecaja ne prepoznaje samo u policijskim progonima, već i u unutarnjim slabostima, frakcijskim borbama prije svega, ali i pogrešnim doktrinarnim stavovima, osobito u kolebanju pri kritici srpskog hegemonizma i unitarnog uređenja države. U hrvatskim prilikama Radićev HRSS se pojavljuje kao jedina relevantna snaga koja je znala braniti načela republikanizma i prava naroda na samoodređenje:

»Fraza o 'samoodređenju naroda do odcjepljenja' tretirana kao platonska parola iz socijalističke perspektive, ostala je direktivom koju su anarhoidne mase instinktivno osjećale, da je platonska, a Radić je tu (boljševičku) direktivu umio praktično primijeniti u svakodnevnoj, demagoškoj, političkoj borbi. Radić je prividno bio dijalektički bliži primjenjivanju te jednostavne lenjinske fraze od onih govornika, koji su u ime KPJ suzbijali Radićevu demagogiju. Dok je predstavnik lijevih masa, Sima Marković, u ustavotvornom odboru konstituante platonski deklamirao o paragrafu prvom Ustava: 'Jugoslavija je sovjetska republika', dotle je Stjepana Radića staroilirska, romantična, knjiška, šenoinska parola da još 'Hrvatska ni propala', djelovala i rasla kao revolucionarni i istodobno i kontrarevolucionarni ferment. Svi pokušaji našeg pokreta da se ideološki razračuna s radićevštinom zatajili su isto tako kao što do danas nijesmo umjeli da u nacionalnom pitanju zauzmemo praktično jasan stav!«¹⁶

U tom tekstu u više navrata portretira i samog Radića, vrlo često i s ironijom, rugajući se njegovu konzervativnom ukusu u umjetnosti – »u Šenoi je gledao proroka, u Harambašiću i Arnoldu genijalne predstavnike hrvatske knjige, a u Račkome evropskog mislioca«, ali opravdanje za to vidi u općem anakronizmu naše sredine; Radić je prevrtljiv, kolebljiv, nepouzdan, nedostaje mu karaktera: »on se povodi i njega stvari nose godinama tako, da ideološki nikad nije stajao na čelu događaja«. Osvrće se i na njegove brojne, često komične kontradikcije, posebno ističući kako je netom nakon povratka iz Sovjetskog Saveza, gdje je svoju stranku učlanio u Seljačku internacionalu, izjavio s ponosom kako svojom najvećom zaslugom smatra to što je hrvatski narod obranio od pogubnog utjecaja boljševizma kao najvećeg neprijatelja evropske kulture. Ali, ipak, priznaje mu da

je uspio osjetiti »tu kmetsku dušu u svom prosječnom glasaču, u tom rebelskom, puntarskom, turbulentnom feudalnom seljaku«.

Sličan kritički i ironijski stav prema Radiću Krleža zauzimalje i u još jednom svojem tekstu publiciranom 1953, ali priređenom prema zapisima iz 1925. godine: *Kalendaru jedne parlamentarne komedije*. Radi se tu o satiričnom dnevniku u kojem se iz dana u dan, iz mjeseca u mjesec, prate politička zbivanja u državi od travnja do studenoga 1924. Razdoblje je to parlamentarne krize u kojoj HRSS, nakon razdoblja policijskih progona i političkih pritisaka, koji su Radića prisilili da emigrira iz zemlje, odjednom prerasta u bitnog aktera u preslagivanju političkih kockica, s velikim izgledima da uđe u vladu i izbori za sebe popriličan broj ministarskih mjesta. Krleža ta zbivanja predstavlja u ruhu svojevrsnog komičnog igrokaza, kako sam kaže u uvodnoj bilješci »rojalističke commedie dell' arte«:

»U tom karnevalu Pantalalona, intrigala, sivih eminencija, kačaka, komita, latinskih biskupa i arhimandrita, u tom urnebesu lopuža i smicalica, najglasniju i najturobniju ulogu igra jedan naš domaći tamburaš, veseljak i zbunjenko, koga će ovi mrki 'milesi gloriosusi' smotati i zatjerati u mišju rupu, iz koje će se izvuci kao zgužvan kaput. Glupost ove pelivanske cirkuske lavlje rike, kojom se ovi komedijaši uzajamno plaše i nadmudruju, čitava ta burleskna zavrzlama pretvara se iz vesele kraljevske igre u umorstva, u pokolje, u progonstva, u zveket oružja i na koncu u požar čitave dvorske pozornice, koja je predstavljala Suverenitet naših naroda.«¹⁷

Metaforu o Radiću kao tamburašu, odnosno šefu tamburaša, Krleža koristi duhovito i u samom tekstu svoje *Parlamentarne komedije*:

»Stjepan Radić stigao je u Moskvu, i ondje dao čitav niz revolucionarnih izjava. On stoji na čelu jednog organizovanog pokreta, na čelu od osamstotina hiljada naoružanih seljaka (tamburaša), i može da digne oružani ustanak u zemlji svakoga trenutka! Stjepan Radić u Moskvi smatra sebe jedinim Političkim Faktorom! Samo revolucija može da spasi svijet!« (Krleža, *Deset krvavih godina*, 1957, 346)

Krleža posebno komentira i Radićeva kolebanja vezana za odnos prema monarhizmu. Doista, nakon epizode posvemašnjeg rebelstva iskazanog u prethodnoj godini, Radić se 1924. pripitomljuje, počinje mijenjati svoje stavove čak i kad su posrijedi supstancijalni stavovi njegove stranke, javno govori o prihvatljivosti monarhije engleskog tipa, što će se ubrzo izroditi u napuštanje republikanske koncepcije i promjeni imena stranke u HSS. Stoga Krleža njegove političke postupke i ocjenjuje ironijski kao *bufonerije*.

Međutim, valja ovdje reći da 1953. godine, kad Krleža objavljuje ovaj doista vrlo duhoviti, bravurozno pisan tekst, njegova osobna pozicija više nema onu

moralističku čistoću koju je imala 1925. U vrijeme kad je pisao svoje prve polemičke eseje o Radiću optužujući ga zbog kolaboriranja s velikosrpskim režimom, Krleža je govorio s motrišta nezavisnog intelektualca, doduše bliskog komunistima, ali neovisnog o bilo kakvim oficijelnim komunističkim direktivama, u krajnjoj liniji — uvijek spremnog i na polemiku s prvacima komunističkog pokreta. Godine 1953. Krleža je direktor jedne ugledne državne ustanove — Leksikografskog zavoda FNRJ, glavni urednik *Enciklopedije Jugoslavije*; nema nikakvih političkih funkcija, ali kao bliski prijatelj Josipa Broza izravno je uključen kao svojevrsna siva eminencija u konstituiranje nove socijalističke kulturne paradigme. Sjetimo se da je prethodne godine održao čuveni *Ljubljanski referat* kojim je otvoren prostor demokratizaciji kulturnog života.

Godine 1952. Milovan Đilas, koji tada ulazi u svoju fazu liberalističkog zaokreta, traži savezništvo Krležino pokušavajući tako razdrmati okoštale partijske birokratske strukture. Pokreće časopis *Nova misao* i nudi Krleži da bude glavni urednik. Krleža je oprezan, nepovjerljiv prema svome ljutom protivniku iz međuratnog sukoba na ljevici. Đilas ga je, osim toga, ne tako davno, 1948. na V. kongresu KPJ napao zbog »pečatovštine«. Krleža iz prve ruke zna da Josip Broz ne gleda baš sa simpatijama na Đilasovo naglo liberalno otvaranje, pogotovo na njegove ideje o napuštanju rukovodeće uloge Partije i otvaranje mogućnosti za pluralizaciju političkog prostora. Đilas je još moćan i Krleža ne odbija posve suradnju, dolazi na sastanke redakcije, pojavljuje se u časopisu kao suradnik, ali ovaj tekst koji tiska 1953. zapravo je znak distanciranja od Đilasova liberalističkog kursa, odnosno priklanjanja Brozovu modelu jake, monolitne Komunističke partije, koja će prihvatiti neke oblike demokratizacije poput samoupravljanja, otvaranja prema Zapadu, izvanblokove politike, ali neće napustiti rukovodeću ulogu u društvu.

Očita je namjera Krležina teksta da pokaže na povijesnom primjeru kako je politički parlamentarizam u Jugoslaviji funkcionirao kao lakrdija te da bi se ponovnim otvaranjem prema političkom parlamentarizmu opet pretvorio u lakrdiju.

U toj situaciji, unatoč golemom literarnom talentu, britkoj ironiji, i u osnovi točnoj konstataciji političke nesposobnosti i diletantizma međuratne političke elite, Krleža više nema moralni kredibilitet koji je imao između dva rata; pretvara se u pristrana, ostrašćenog zagovornika jednog, unatoč svim poljepšavanjima, ipak totalitarnog tipa vladavine.

Vidjeli smo: Krleža se Radićem bavio mnogo, u nizu tekstova, praktično i nema njegova političkog eseja u kojem bar marginalno ne spominje vođu seljačkog pokreta. Ambivalentan je u odnosu prema njemu; spreman na ironiziranje njegova estetskog ukusa, simbola kojima se koristi njegova stranka, kritizira njegovu konzervativnost, kolebljivost, prevrtljivost, ali ipak u njemu i njegovoj stranci vidi jedinu realnu političku snagu koja stoji na braniku hrvatskih interesa.

Bez obzira na to kome ćemo pokloniti simpatije, činjenica je da je poznavanje međusobnog odnosa te dvojice velikana hrvatske povijesti nužno kako bi se razumjeli intelektualni koncepti, političke ideje i povijesna zbivanja prve polovice dvadesetog stoljeća u Hrvatskoj.

BILJEŠKE

¹ Enes Čengić: *S Krležom iz dana u dan*, knj. IV, Globus, Zagreb 1985, str. 213.

² Ivan Očak: *Krleža-Partija. Miroslav Krleža u radničkom i komunističkom pokretu 1917-1941*, Spektar, Zagreb 1982, str. 90-91.

³ Miroslav Krleža: *Stjepan Radić u Beogradu*, u *Deset krvavih godina, Sabrana djela Miroslava Krleže*, Zora, Zagreb 1957, str. 215.

⁴ Ibid., str. 215.

⁵ Ibid., str. 238.

⁶ Miroslav Krleža: *Nekoliko riječi o malograđanskom historizmu uopće*, u *Deset krvavih godina*, SDMK, Zora, Zagreb 1957, str. 100.

⁷ Ibid., 102.

⁸ Ibid., 151-152.

⁹ Miroslav Krleža: *O našoj inteligenciji*, u *Deset krvavih godina*, SDMK, Zora, Zagreb 1957, str. 65.

¹⁰ Ibid., str. 95.

¹¹ Miroslav Krleža: *Stjepan Radić na odru*, u *Deset krvavih godina*, SDMK, Zora, Zagreb 1957, str. 253.

¹² Ibid., str. 263.

¹³ Ibid., str. 257.

¹⁴ Zorica Stipetić: *Komunistički pokret i inteligencija*, CKD, Zagreb 1980.

¹⁵ Miroslav Krleža: *Teze za jednu diskusiju iz godine 1935*, u *Deset krvavih godina*, SDMK, Zora, Zagreb 1957, str. 582.

¹⁶ Ibid., str. 544-545.

¹⁷ Miroslav Krleža: *Kalendar jedne parlamentarne komedije*, u *Deset krvavih godina*, SDMK, Zora, Zagreb 1957, str. 346.